

*Айталиева Т.К.***УРКАШ МАМБЕТАЛИЕВДИН «СЕМЕТЕЙ» ЭПОСУНА
КИРИШҮҮСҮНҮН БАЯНДАЛЫШЫ***Айталиева Т.К.***ПОВЕСТВОВАНИЕ ВВЕДЕНИЕ В ЭПОСЕ «СЕМЕТЕЙ»
УРКАША МАМБЕТАЛИЕВА***Т.К. Aytalievа***DESCRIPTION OF THE BIRTH OF A WARRIOR IN THE EPIC
«SEMETEY» BY URKASH MAMBETALIEV**

УДК: 338.224/89

Кыргыз элине белгилүү жазгыч манасчы Уркаш Мамбеталиевдин варианты бүгүнкү күндө манастануу илиминде изилдөөнү талап кылган актуалдуу маселелерден болуп саналат. Макалада У.Мамбеталиевдин жазып калтырган «Семетейнин» баиталышындагы «Баян башы» изилдөөгө алынат. Манасчылык өнөрдө жазгыч манасчы катары таанылган өнөр ээлери да бар. Жазгыч манасчылардын катарына Тоголок Молдону, Ыбрайым Абдрахмановду, кытайлык кыргыз манасчы Жусуп Мамайды кошууга болот. Жазгыч манасчылардын жолун улаган, кыргыз элине манасчы катары таанылып, Т.Сатылганов атындагы филармонияда артист болуп иштеп, эпосуубузду симфониялык оркестрдин коштоосунда аткаруу мүмкүнчүлүгүнө ээ болуп, ар кандай гастролдордо эпосуубузду дүйнө элдерине тааныткан У.Мамбеталиев өзүнүн «Семетей» эпосун жазгыч манасчылардай отуруп алып кагазга жазып калтырган. У.Мамбеталиевдин «Семетей» эпосунун варианты менен башка варианттар салыштырылып, болгон айырмачылыктары изилдөөгө алынды.

Негизги сөздөр: жазгыч манасчы, семетейчи, баян башы, сөз, кырк чилтен, кызыр, бата, Эчкилүү-Тоо, бакма бала.

Вариант известного кыргызскому народу пишущего манасчи сказителя – Уркаша Мамбеталиева на сегодняшний день является одной из актуальных задач в сфере исследования науки эпоса “Манас”. В статье берется в исследование начало из варианта Уркаша Мамбеталиева “Баян башы” или – “Начало сказания” из книги “Семетей”. В поприще – манасчи – сказителей – есть и категория пишущих сказителей. Можно отнести к таким манасчи сказителям: Тоголок Молдо, Ыбрайыма Абдырахманова, китайского кыргыза манасчи – Жусупа Мамай. Продолжившего путь пишущих – манасчи сказителей, знакомого кыргызскому народу как манасчи, работающего в филармонии имени Т.Сатылганова артистом, исполнившего эпоса в сопровождении симфонического оркестра и в международных гастроллях, ознакомивший эпоса “Манас” мировой общественности Уркаш Мамбеталиев оставил свой эпос

“Семетей”, на письменном виде как пишущий манасчи. Вариант эпоса “Семетей” Уркаша Мамбеталиева в сравнении, в контексте с другими вариантами и анализированы различие и сходства, а также примененные художественные средства.

Ключевые слова: пишущий манасчы, сказитель “Семетей”, начало сказания, слова, сорок покровитель, пророк удачи, благословение, Эчкилүү-Тоо – гора в Таласа, приемный сын.

Today, the version of the manuscript written by well-known manaschi and narrator Urkash Mambetaliev become subject to the thorough research within the science of epos “Manas”. The article takes the beginning of the study from the version of Urkash Mambetaliev “Bayan Bashy” (“The beginning of the tale”) from the book “Semetey”. Among all manaschi and narrators, some narrators used to capture their works on paper. Such narrators are Togolok Moldo, Ybraiyima Abdyrakhmanov and Chinese-Kyrgyz manaschi Zhusup Mamai. Continue the way of writing - manaschy narrators familiar to Kyrgyz people as manaschy rabotavscheho in Philharmonic T.Satylganova artist who has performed the epic accompanied by a symphony orchestra and international tours, Explore the epic “Manas” international community Urkash Mambetaliev left his epic “Semetei” on writing as a manaschi writer. While comparison of the context of the epos “Semetey” by Urkash Mambetaliev with other variants it was found some convergences and differences in applied artistic means.

Key words: manaschi writer, narrator of “Semetey”, the beginning of the tale, a word, forty patron, prophet of luck, blessing, Echkilu-Too (mountain in Talas), adopted son.

У. Мамбеталиев манас таануу илиминде жазгыч манасчылардын катарын толуктайт. Жазгыч манасчылар тууралуу манастануучу Ж.Орозобекова «Айтуучулук өнөрдүн тарыхый өнүгүп өсүү жолу» аттуу эмгегинде мындай деп жазат: «Убакыт аралыгында коом, заман

агымы тынымсыз өсүп, өнүгүү, өзгөрүү процесинде болуп турары, ага жараша коомдогу бардык нерсе жаңыланып келери мыйзам ченемдүү көрүнүш. Ушул жагдайда караганда «Манас» эпосунун качандыр бир кезде жазуу жүзүндө жашашы күтүлүүчү нерсе эле» [1, 208]. Чындыгында «Манас» эпосу кылымдардан кылымдарга оозеки түрүндө сакталып келген, ал эми, анын жазма варианттарынын пайда болгонуна аз гана убакыт болду.

Манасчы «Семетейди» айтып баштаганда «Баян башы» деген бөлүм менен баштайт. [2,14]. Негизинен башка варианттарда “Баян башы” “Жомок башы” деп берилип, биринчи бөлүмдүн башталышында айтылат. Алсак, Жусуп Мамайдан жазылып алынган вариант жана 1958-1959-жылдары жарык көргөн кыскартылып бириктирилген вариантта “Жомок башы” [3] деген бөлүм менен “Манас” [4], “Семетей” [5] эпостору башталат. Тексттердин маанилик жактан жана айрым ыр жолдорунун сапма-сап окшош экенин да айтууга болот. Бул эпикалык чыгармаларды аткарууда мыйзам ченемдүү көрүнүш. “Баян башы” жана “Жомок башы” чыгармага киришүүнүн милдетин аткара турганы белгилүү. Алсак,

Атанардын жомогу,

Айтпай кетсек болобу? (КБВ,23-бет).

Атанардын жомогу,

Айтпай койсок болобу? (Ж.М.3-бет).

У.Мамбеталиевдин өзүнүн вариантын “Баян башы” деп баштоосу да жөн эле жерден болбосо керек. Ал көп окуган адам катары бир нече варианттар менен тааныштыгы болгон деп айтууга болот. Таасирленүүнүн натыйжасында өзүнүн вариантын киришүү менен баштаган деген тыянак чыгарууга болот.

Кыргызда өңгөнү коюп Манасты айт деген кеп бар, андыктан сөздү Манастан баштайлы деп, андан ары сөз деген эмне анын маанисин төкмө акындар термелегендей термелейт. Манасчы сөздүн маанисин чечмелөөдө редиф ыкмасын кеңири колдонгон. Редиф (ар. - учкашкан, артында отурган деген мааниде) – ыр сабындагы уйкаштыктан кийин келүүчү сөздөр жана сөз

айкаштары. Сөздүн абалкыдан бабалардан калганын, ай жылдыздай жанганын, бабалардан калганын туйгундай көкөлөп, ай-ааламды чалганын, ак токойлоп өскөнүн, Жеңижоктой ырчы сөздүн күчү менен жеңдей сууну жети ай ырдап өткөнүн, чечендер сөздү сүйлөгөндө чечекейи чеч болуп чер тарката угарыбызды, Таң жарчысы булбул сөз, Тайбуурулдай дулдул сөз дейт. Сөздүн калыстык деп жанганын, калптын кардын жарганын, куш бешиктей кутмандыгын, курчап журт угарын, куйма кулак сөз багар адамдар, сөзгө кулдук уруп кастарлай турганын, сөздүн күчү менен душманына чалма салып, аны менен чабышпай чаңга ооната жыга турганын, ак деңиздей чалкырын, ак зоону жарып агарын, арууланып тили байып, сөздүн аркардай төлдөп жатканын, сөздүн арсыз адамга токтобой турганын, азамат эрге конорун, оболонгон таш сепилдей экенин, коргондой болуп ага ок өтпөй турганын айтат. «Манас» эпосундагы батасы журтту байыткан алп Кошойдун күлүк тулпары Тайбуурулга сөздү салыштырат. Бул өндүү термелер бардык эле манасчыларда кездеше бербейт. Манасчы «Баян башын» айтууда салыштыруу ыкмасын кеңири колдонгон. Сөздү “балбылдап оттой жанган”, “алп Кошойдой”, “ак туйгундай”, “Тайбуурулдай”, “куш бешиктей”, “аркардай төлдөгөн” деп сыпаттайт. Ыр саптары эпосторго мүнөздүү 7-8 муундан, айрым учурларда 9 муундан турат.

Султандын алтын сакасы,

Чоң казаттан атасы,

Жараланып келгени... деген саптардагы алтын сакасы деген сөздөр метафора болуп эсептелет.

Уркаш Мамбеталиев журтчулугубузга акын катары да таанылган. Акын катары бир нече ырлар жана поэмалар жыйнактарын жарыкка чыгарган. Белгилүү жазуучу К.Ашымбаев «Улуу манасчылардын кенжеси» аттуу У.Мамбеталиевдин «Семетейине» кириш сөзүндө мындай деп жазган: «... «Семетей» айткандын көбү дээринде акын болушкан. Алардын көбү куйма кулак, сөз асырап көркөмдөп сүйлөп, кыялына учкундана калган окуяны ырга айлантып жиберешкени

мага маалым. Семетейчилер белгилүү бир сюжеттин тулкусун сактап, бирок окуялардын өнүгүшүн сүрөттөп, каармандардын ажарын ачууда өздөрүнүн акындык дараметине жараша салыштырууларды таап, жандуу жана жалындуу кылып айтышкан. Ошондой табийгый таланттардын кенжеси – Уркаш Мамбеалиев 50 жылдан ашык «Манас» үчилтигин айтып келет» [6].

Акын өзүнүн ачылып ырдаганын мындайча ырга кошот. Бузулбаган эл менен, бурганактуу сел, улуу тоодой дем, торпуда дүйүм гүл, торгой таңшык тил, кардыкпаган үн, кастарын калтыраткан кабыландай сүр менен ырдаганга даап-даабай, батына албай, мен да ырдадым дейт. Жогоруда манасчынын акындардын ыкмасына салып термелеп ырдаганы анын «Семетейге» киришүүсү болуп саналат.

Манас баатыр элүүгө чыгып калганда кырк чилтен кызыр кез болуп, алардын батасы менен Семетейдин төрөлүшүн кең-кесири сөз кылган. Бул сүрөттөө У.Мамбеталиевдин жеке табылгасы деп айтууга болот жана С.Орозбаковдун таасири экенин байкайбыз.

Кыскартылып бириктирилген вариантта Манас баатырдын көзү өткөндөн кийин үй-бүлөсүнүн көргөн күнүнүн сүрөттөлүшүнө мисал келтирсек:

Атасы Манас өлгөндө,
Калдайып жаткан калың эл.

Кайгырып туруп көмгөндө ... Абыке, Көбөш баштаган алты арам Манастан калган дүнүйөнү камчыга ченеп бөлүшүп, Семетейди жок кылуу үчүн жасаган аракеттери баяндалат. Камчыга ченеп бөлүү – иштеген ишке, жумшаган күчкө карата баалоо, бөлүү. “Камчы” эрдиктин өлчөмү болгон. Мына ушундан улам, ар бир ийгиликтин, кирешенин бардыгы “камчыга ченеп бөлүнөт” деген кеп тараган. Кыскартылып бириктирилген вариантта:

...Каралуу калган Каныкей,
Көрбөгөндү көргөн дейт.
Жетим калган Семетей,
Кордук менен зордукка,
Жаштыгынан көнгөн дейт [7].
У.Мамбеталиевде:

Эр атасы өлгөнүү...

...Кырк ашына жеткирбей,
Абыке, Көбөш чабылуу,
Куру чөл Букар жолунда,
Кундакта бала таңылуу,
Балтырын итке каптырган,

Жаралуу кантсин Каныкей... [8], - деп Чыйырды, Каныкейдин көргөн азаптары баяндалат. Ыр саптарындагы кундак деген сөзгө түшүндүрмө берсек, жаңы төрөлгөн баланы (бешикке салганга чейинки) бөлөй турган койдун жүнүнөн же төөнүн чуудасынан жасалган төшөк. Варианттарда окуянын сүрөттөлүшүндө маанилик окшоштук бар, ал эми манасчылардын окуяны баяндоодо ар биринин өзгөчөлүгү бар экендигин байкоого болот.

Султандын алтын сакасы, атасы чоң казаттан жараланып келгенде бешиктеги бала экен, атасынын көзү өтүп, Кошой, Бакай куран окушуп Эчкилүү-Тоого көмгөнүн, кырк ашы боло электе Абыке, Көбөштүн чапканын баяндаган. Семетейди аман сактап калуу үчүн Каныкей баласын көтөрүп, кайыңенесин ээрчитип качып чыгышып, куру чөл Букардын жолунда, кундакта бала таңылуу болуп, Каныкей кордук көрүп, Букарга жетип-жетпей жолдо азыктары түгөнүп, эриндери кеберсип, кирпичтери ачкалыктан катып кыйынчылыктарды баштарынан өткөрүшөт. Ай-талада укташып, таң шоолалап атканда ойгонууса Семетей жок, Чыйырды эне менен Каныкей чыркырашып, шорубуз каткан экен деп ойлошот. Ошол учурда Семетейди ак мүйүзү жылтылдап ак марал эмизип турган экен.

А көрсө теңир жалгагыр,
Ай мүйүзү жылтылдап,

Бир ак марал тур эмизип, - деп сүрөттөлөт. Жалгызымды ак кайып жалгады, жолубуз ачылды, - деп ый аралаш кубанычка батышат. Семетейди ак маралдын эмизгени, С.Каралаевдин вариантындагы сүрөттөөгө окшош, манасчы улуу залкардан таасирленип айткан болуу керек деп тыянак чыгарууга болот. Ысмайылдын баланы асырап баккандыгы, Таласка эр жетип келгендигин, душмандарын жеңип, Бээжинге кун

алуу үчүн баргандыгын, Конурбайдын Алгара-сынын куйругун чолойтуп үзгөндүгүн, Каракулдун сакалын молдойтуп жулгандыгын баатырдын тайбас согушун, топ адамдын түркүгү эр Семетейдин тирүүлөй кайып болуп кетишин баш сөзүндө учкай айтканына токтолот. Шыгымды өчүп-жанып бул баянга арнадым дейт да, журтту, калың окурманды таянар тоосу катары эсептеп, эгерде бул чыгарма силерди кайдыгер калтырбаса, кылдай да арманым калбайт, - деп жазат. Манасчынын «Семетейди» жазууда толгонгонун, бул аракетим эл тарабынан жакшы бааланса экен деген тилеги болгон.

У.Мамбеталиев көркөм сөз чебери катары, манасчы катары өз вариантында сюжет түзүүнүн, ыр куруунун мыкты үлгүсүн көрсөтө алган. Манасчынын варианты жөнүндө изилдөөнү жолго коюу керек.

Адабияттар:

1. Орозобекова Ж. Айтуучулук өнөрдүн тарыхый өсүп-өнүгүү жолу. - Б., 2003. - 208-б.
2. Мамбеталиев У. Семетей. - Бишкек, 2010. - 14-б.
3. Нусубалиева Г. “Начало сказки” в эпосе “Манас” – совокупность философских идей (по варианту Ж. Мамай). / Республикалык илимий-теориялык журнал «Наука, новые технологии и инновации Кыргызстана», №1. - Бишкек, 2016. - 177-180-бб.
4. Манас. 1-китеп. Кыскартылып бириктирилген вариант. - Б., 2014.
5. Семетей. Кыскартылып бириктирилген вариант. - Б., 2014.
6. Мамбеталиев У. Семетей. - Бишкек, 2010.
7. Семетей. Кыскартылып бириктирилген вариант. - Б., 2014.
8. Мамбеталиев У. Семетей. - Бишкек, 2010.
9. Калчакеев К.Б. Манастын бабалары, түш көрүү, Манастын төрөлүшү, балага ат коюу салттары. Республикалык илимий-теориялык журнал «Наука, новые технологии и инновации Кыргызстана», №1. - Бишкек, 2016. - 177-180-бб.

Рецензент: д.филол.н., профессор Байгазиев С.О.